

Piotr Paweł Gach, **Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914**, Lublin 1984, s. 254, nakład 800 egz., Redakcja Wydawnictw KUL.

P. P. Gach prowadzi od wielu lat badania archiwalne dotyczące procesu likwidacji zakonów na ziemiach polskich, zapoczątkowanego w drugiej połowie XVIII w. (kasatą jezuitów w 1773 r.) i trwającego ponad sto lat. Badania te prowadzone są w ramach prac Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL. W miarę postępu tych prac badawczych P. P. Gach publikował ich rezultaty w szeregu artykułów, a także w wydanych przed paru laty dwu pozycjach książkowych: *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku* (Rzym 1979); *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku* (Rzym 1980). Niemiejsza książka P. P. Gacha przedstawiająca rezultaty wieloletniej kwerendy archiwalnej, stanowi interesującą próbę całościowego spojrzenia na doniosły historycznie proces w najnowszych dziejach Kościoła polskiego, jakim były kasaty zakonne.

Jest to studium dobrze udokumentowane, oparte na archiwaliach zakonnych (polskich i rzymskich), uzupełnionych niektórymi archiwaliami diecezjalnymi i państwowymi. Autor przebadał zachowane w archiwach kościelnych katalogi osobowe, raporty, kroniki domów zakonnych, korespondencję władz diecezjalnych i zakonnych z urzędami państwowymi w sprawie kasat, rozporządzenia państwowe, protokoły państwowych komisji likwidacyjnych, przesyłane do Rzymu relacje biskupów o stanie diecezji. Dotarł do materiałów rękopiśmiennych przechowanych w tekach pozostałych po wybitnych badaczach przedmiotu: E. Barwińskim (Zbiory na Wawelu), A. Chmielu (Archiwum PAN w Warszawie), B. Ussasie (kopie i streszczenia dokumentów z lat 1824—1906, zachowane w Bibliotece KUL), A. Karwackim (materiały dotyczące franciszkanów na Litwie, zachowane w Archiwum Franciszkanów Konwentualnych w Krakowie). Przebadane przez Autora źródła rękopiśmienne znajdujące się w Bibliotece Czartoryskich i PAN w Krakowie oraz w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie rzuciły istotne światło na mało znane dotychczas w historiografii projekty i przygotowania poszczególnych akcji antyzakonnych, a także na ich przebieg i losy duchowieństwa zakonnego po przeprowadzeniu kasaty.

Staranne przebadanie różnorodnych źródeł pozwoliło Autorowi ukazać przyczyny, przebieg, zakres i skutki kolejnych faz kasat zakonów na terenach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska. Autor omawia zróżnicowane przyczyny kasat zakonnych: ideologiczne, polityczne, ekonomiczne, odróżniając je od powodów bezpośrednich przytaczanych oficjalnie przez organizatorów akcji antyzakonnej, a mających wydzźwięk propagandowy.

Jako zasadę konstrukcji książki przyjęto podział chronologiczny, kolejne akcje antyzakonne omówione są według dzielnic rozbiorowych Polski. Książka podzielona jest na pięć rozdziałów, które odpowiadają pięciu okresom nasilonych akcji kasacyjnych: 1) od zniesienia jezuitów do początku XIX w., 2) lata wojen napoleońskich, 3) od kongresu wiedeńskiego do połowy lat dwudziestych XIX w., 4) okres międzypowstaniowy, 5) po upadku powstania styczniowego (ostatnia faza kasat). Punktem wyjścia zawartych w książce analiz jest przedstawienie stanu zakonów na ziemiach Rzeczypospolitej w 1772 r. (w przededniu zniesienia jezuitów). Autor zamyka swoje rozważania ukazaniem bilansu dziesiętnastowiecznych akcji antyzakonnych, przedstawiając stan polskich zakonów w przekroju ok. 1914 r.

Integralną częścią publikacji są tabele i mapy. Tabele (w liczbie 44) zawierają szczegółowe dane statystyczne dotyczące liczebności domów zakonnych (męskich i żeńskich), zakonników i zakonnic w różnych okresach chronologicznych, odpowiadających kolejnym fazom kasat. Przyjęto tutaj podział terytorialny według dzielnic rozbiorowych Polski, bądź według jednostek organizacji zakonnej (prowincje) lub diecezjalnej, w ramach poszczególnych zakonów objętych kasatą. Zamieszczono ponadto kilka tabel zawierających globalne statystyki dotyczące polskich zakonów. Ukazują one bilans poszczególnych akcji kasacyjnych w skali ogólnokrajowej.

Na 17 mapach (wykonała je Teresa Bednara) Autor przedstawił wszystkie domy zakonne (męskie i żeńskie) zlikwidowane i pozostawione po kolejnych akcjach kasacyjnych w poszczególnych dzielnicach rozbiorowych Polski. Mapy stanowią ważne uzupełnienie kartograficzne informacji statystycznych znajdujących się w tabelach. Książka zaopatrzona jest w indeks miejscowości (przy każdej miejscowości, gdzie istniał dom zakony podano nazwę zakonu lub zgromadzenia, do którego on należał i rok jego kasaty).

Książka P. P. Gacha wnosi mnóstwo informacji nieznanych dotychczas w polskiej historiografii. Widoczne to jest zwłaszcza w szczegółowych danych statystycznych uzyskanych na podstawie starannej kwerendy archiwalnej. W świetle tych danych jawi się ogrom strat, jakie stały się udziałem Kościoła polskiego w na-

stępstwie trwających ponad sto lat kasat zakonnych: w 1772 r. było w Rzeczypospolitej i na Śląsku 1063 klasztory zamieszkałe przez 15 874 zakonników (s. 15), zaś ok. 1914 r. pozostało w ramach dawnych formacji zakonnych 170 domów, w których mieszkało 2541 zakonników (s. 200). Największe straty poniosły zakony w zaborze pruskim (tutaj męskie domy zakonne zostały zlikwidowane prawie całkowicie) i rosyjskim. Stosunkowo korzystnie przedstawiała się sytuacja w zaborze austriackim, który był jedyną dzielnicą Polski, gdzie — po załamaniu się józefinizmu — zakony mogły działać w sposób legalny.

W zakończeniu książki Autor formułuje konkluzje generalne. Stwierdza mianowicie, że kasaty zakonów przyczyniły się w zasadniczym stopniu do znamiennej ewolucji widocznej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej: „od Kościoła opartego głównie na strukturach zakonnych w XVIII w. do Kościoła funkcjonującego w drugiej połowie XIX stulecia przede wszystkim na podstawie organizacji diecezjalno-parafialnej” (s. 209). Zgadzać się z tą stwierdzoną przez autora generalną tezę, trzeba jednakże podkreślić, że zanikowi przedrozbiorowych formacji zakonnych na ziemiach polskich towarzyszył potężny ruch zakonotwórczy, widoczny zwłaszcza w drugiej połowie XIX w. Dotyczył on w ogromnej większości zgromadzeń żeńskich, których powstanie i działalność określa w sposób istotny dzieje życia zakonnego w Polsce w okresie niewoli narodowej. Ten wyjątkowo dynamiczny proces tworzenia się nowych formacji zakonnych skupił się wokół dwu ośrodków: emigracyjnego — zmartwychwstańczego i krajowego — kapucyńskiego. W kręgu oddziaływania zmartwychwstańców powstały żeńskie zgromadzenia: niepokalanki (1857 r.), nazaretanki (1875 r. — kierowane początkowo przez kapucynów), zmartwychwstanki (1882 r.). Dynamiczny rozwój zgromadzeń kręgu kapucyńskiego łączy się głównie z działalnością ojca Honorata Koźmińskiego. Z jego inspiracji zostało zorganizowane w zaborze rosyjskim (w latach 1874—1895) 29 kongregacji zakonnych (bezhabitowych). W 1907 r. istniało 417 honorackich domów zakonnych, w których mieszkało ponad 8 tys. członków.

Trzeba ponadto przypomnieć, że w zaborze austriackim powstało kilka nowych polskich zgromadzeń zakonnych. Przybyli również do Galicji (w okresie autonomii politycznej) redemptoryści, salezjanie, salwatorianie, saletyni, bracia szkolni. W Wielkopolsce zasługuje na uwagę inicjatywa Edmunda Bojanowskiego założyciela (w 1850 r.) zgromadzenia sióstr służebniczek NMP, które rozwinęły się intensywnie nie tylko w Poznańskiem i na Śląsku, ale również w zaborze austriackim.

Uwzględnienie tego wyjątkowo dynamicznego ruchu zakonotwórczego — nie objętego badaniami P. P. Gacha — jest konie-

czne dla uzyskania pełnego obrazu stanu zakonów na ziemiach polskich w latach niewoli narodowej. Wydaje się, że dalsze badania powinny się skupić na działalności dziewiętnastowiecznych polskich zakonów i zgromadzeń, zarówno nowo powstałych, jak i tych, które pozostały po akcjach kasacyjnych. Wiadomo, że prowadziły one szeroką działalność duszpasterską, oświatową, wychowawczą, szpitalniczą, wydawniczą, społeczno-polityczną, dostosowaną do nowej sytuacji społeczno-gospodarczej i politycznej, jaka wytworzyła się na ziemiach polskich w okresie rozbiorów. Podjęcie w dalszych pracach badawczych tych wszechstronnych i kompleksowych tematów ukaże w przyszłości rolę i miejsce zakonów w najnowszych dziejach polskiego narodu.